

PHOENIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

REDACTIE

ADRES:

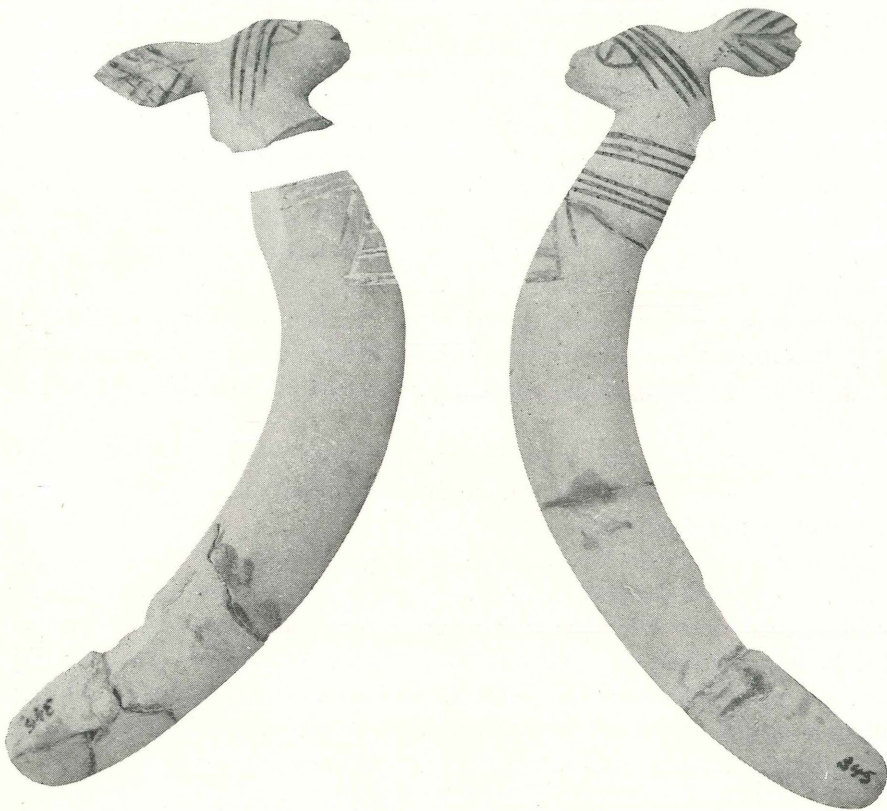
Roodborststraat 16
LEIDEN

ADMINISTRATIE:

EX ORIENTE LUX
Noordeindsplein 4a,
LEIDEN

Vierde Jaargang, Nummer 2, december 1958

Afb. 19. Ivoren toverstaven uit een egyptisch graf van de eerste dynastie,
gevonden tijdens de tweede campagne te Aboe Roash.

INHOUD

Ter Inleiding — V — Egyptische voorwerpen uit Amsterdams bodem? — 1958 — VII — Nomaden in het Oude Nabije Oosten — VIII — Een drama van meer dan drieduizend jaar geleden, Soleb Tweede Campagne — IX — The Archaeological Survey on Ein Gedi — X — Het verdrag van Esarhaddon. — XI — Derde druk Nederlandse Gilgamesj-Epos.

TER INLEIDING

Aan het einde van de meimaand vierde ons Genootschap zijn vijftiengjarig bestaan. De stichtingsdag kwam het Bestuur bijeen in de kamer waarin de oprichtingsvergadering had plaats gehad. De vrijdag en zaterdag daarop waren velen naar Leiden gekomen om dat gezamenlijk te herdenken. Vrijdagavond sprak Dr B. H. Stricker over de voor de Egyptologie rampzalige gevolgen van het optrekken van dammen in de Nijl. Zaterdagochtend spraken Voorzitter en Secretaris, beiden vijftiengjarig jaar in functie. De eerste hield een rede, getiteld: „De drang naar bestendigheid als schepper van cultureel leven”¹⁾, de tweede schetste de geschiedenis van Ex Oriente Lux met als leidraad zijn contact met de drie groten, Snouck Hurgronje, Van der Leeuw en J. H. Kramers.

Als sprekers traden verder op Dr J. H. Franken, die een overzicht gaf van de structuur van de ruïneheuvel van Jericho en Dr J. R. Kupper uit Luik, welke een uiteenzetting gaf van het economisch aspect van het nomadisme in de oudheid.

Tenslotte kwamen nog 's avonds een veertigtal feestgangers bijeen aan een feestdis. Professor P. A. H. de Boer, de tafelpraeses, zorgde ervoor dat deze ook een delicatessen was.

Maar zoals de heren De Liagre Böhl en De Buck in het Woord Vooraf van het vijftiende Jaarbericht schreven, na het feestgedruis komt het werkelijke leven weer met zijn eis van verder gaan en werken. Het verheugt het Bestuur dat deze het werk voor Phœnix voor de komende jaren spoedig aan een nieuwe Redactie zal kunnen overdragen. Ook de brieven die het Bestuur mocht ontvangen naar aanleiding van het inleidend stukje in het voorgaande nummer, zullen haar in handen worden gegeven.

B. A. VAN PROOSDIJ

¹⁾ Deze rede verscheen in druk; na aanvraag bij het Secretariaat wordt een exemplaar toegestuurd, voorzover nog voorradig.

V—EGYPTISCHE VOORWERPEN UIT AMSTERDAMS BODEM?

Het Allard Pierson Museum te Amsterdam kreeg enkele maanden geleden het onderste stuk van een egyptisch lijkbeeldje ten geschenke en het draagt daar thans het Inv. nr 3306 (Afb. 20 en 21). Nu zal er wel geen

Afb. 20. Voorzijde van *sjawabti* ten name van Petamenophis. De pijl wijst naar diens naam.
Hoogte van den regel 1.3 cm.

Copyright by Allard Pierson Stichting.

verzameling van egyptische voorwerpen bestaan, waarin de lijkbeeldjes of *sjawabti's* ontbreken. Deze mummievormige afbeeldingen zijn immers in tienduizenden exemplaren bewaard gebleven. Maar zowel hun grootte als het gebruikte materiaal zijn zeer uiteenlopend. Er zijn onooglijke *sjawabti's* van aardewerk, enkele centimeters hoog. Daarentegen bevinden zich in den schat van Toetanchamon, die er meer dan vierhonderd voor zich liet maken,

exemplaren van meer dan een halve meter hoogte; zij zijn van hout, en terwijl sommige geheel met bladgoud zijn overdekt, dragen andere bijv. slechts een halskraag van dit metaal. Zeer talrijk zijn in het eerste millennium v. Chr. de beeldjes van blauw faïence. Men heeft deze kleur gekozen, niet zozeer omdat zij gemakkelijk bakt, maar om den indruk te wekken dat de beeldjes van het gezochte lapis lazuli gemaakt waren. Er bestaan echter

Afb. 21. Achterzijde van dezelfde *shabti*. De pijl wijst naar den titel van Petamenophis.
Copyright by Allard Pierson Stichting.

ook vele figuurtjes in steen, zoals het onze. Op zich zou de schenking ervan hier geen vermelding verdienen. Maar er is een geschiedenis aan verbonden, die dit rechtvaardigt.

Op een mooie morgen in de paasvacantie van dit jaar fietste een amsterdamsche jongeman, Bob Gret geheten, langs een stuk opgespoten land langs de Amstel, in de buurt van de nieuwe brug van den autoweg naar Utrecht.

Hij ging kijken, of er op het zand soms dingen lagen, die hem interesseerden. Een soort archaeologische strandvonderij dus. En wat lag daar tussen een hoop pijpekoppen? Een stukje steen met hiërogliefen. Als goed archaeoloog leek het hem meer dan vreemd, dat in zulke omgeving een echt egyptisch voorwerp kon liggen. Hij spoedde zich dan ook, met zijn twijfel en het stukje steen, naar het Allard Pierson Instituut. Ja, het stuk was echt. Begrijpelijkerwijze was Bob dus trots op zijn vondst en hij heeft haar aan wie wilde op school laten zien. Maar het valt niet genoeg te prijzen, dat hij daarna heeft kunnen besluiten, zijn kleinood voor goed af te staan aan het Museum.

Wat staat er nu te lezen in de hiërogliefen? Vooreerst de naam van dengene, voor wien de *sjawabti* gemaakt is. Deze man heette Petamenophis, maar die naam komt in den zogenaamden Laten Tijd (1085-332 v. Chr.) nogal eens voor. Ik vroeg dus aan een specialist van dit tijdperk, Dr. H. De Meulenaere, te Brussel, of hij iets meer van onzen Petamenophis wist. De onze draagt immers een bescheiden titel, dien wij misschien het beste omschrijven met „voorleespriester en uitlegger van dromen”. Tot mijn verbazing bleek dit de titel te zijn van den bekenden Petamenophis (omstreeks 600 v. Chr.), wiens reusachtig graf zelfs in de thebaanse necropolis opvalt door zijn uitgestrektheid.

Hoe het beeldje in Nederland terecht is gekomen, zal wel steeds duister blijven. Er is geen reden aan te nemen, dat er ooit faraonische Egyptenaren in Amsterdam zijn geweest. Waarschijnlijk heeft iemand het in den modernen tijd uit het Nijldal meegebracht en is het later weggegooid, misschien door erfgenamen, die niets voelden voor een stuk steen. Blijkbaar is het met zand (uit de duinen?) meegevoerd.

Merkwaardig is, dat de tekst van onzen *sjawabti* spreekt van het „overvaren van zand van het oosten naar het westen, en omgekeerd”. Zo is ons beeldje, zij het in anderen zin dan de tekst bedoelt, trouw gebleven aan zijn opdracht, meer dan vijf en twintig eeuwen na zijn vervaardiging.

Leiden, september 1958

JOZEF M. A. JANSSEN

Voor het verlot tot publicatie en het bezorgen der foto's betuigt de schrijver gaarne zijn oprechte dank aan Mevrouw Prof. Dr C. H. E. Haspels.

VI—DE NEDERLANDSE OPGRAVINGEN BIJ ABOE-ROASH

TWEEDE CAMPAGNE, 1958

Op 30 januari van dit jaar hervatte de Nederlandse expeditie, wederom door het Z.W.O. gefinancierd en uitgaande van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, haar onderzoek in de woestijn nabij het dorp Aboe-Roash (zie Phoenix III, 2, pp. 105-117). Zij had zich voor de tweede campagne

Afb. 22. Een mastaba uit de vierde dynastie.

tot taak gesteld, naast het voortzetten van de opgraving van grafvelden uit de eerste dynastie, door een veldanalyse van het gehele terrein van haar concessie, een inzicht te krijgen in datgene wat daar onder het zand en grint verborgen ligt, in welke perioden van de Egyptische geschiedenis er is begraven en hoever de verschillende grafvelden zich uitstrekken. Voor dit doel werden diepe sleuven getrokken over de gehele breedte van het veld en hier en daar proefgravingen gedaan. Het terrein is naar de opper-

vlakke alleen moeilijk te analyseren. Dit is een gevolg van het feit dat hier in de laatste eeuwen niet geplunderd is. Door plundering immers wordt de bodem omgewoeld, fragmenten van de inhoud der graven komen naar boven, zoals scherven aardewerk, blijven zeer lang aan de oppervlakte liggen en geven aan de opgraver aanwijzingen omtrent aard, datering en omvang van hetgeen in de diepte verborgen ligt.

Afb. 23. De beelden van Nimaatre in de serdab van de mastaba.

Graven uit het oude Egypte zijn, sinds het ogenblik dat de dode ter aarde is besteld, blootgesteld aan herhaalde plunderingen. De kostbaarheden uit de inhoud van het graf worden geroofd en de bovenbouw wordt afgebroken en als bouwmateriaal gebruikt. Een nieuw grafveld wordt op de plaats van het oude aangelegd. Bij het delven van nieuwe graven stuit

Afb. 24. In de grafkamer van de mastaba.

Afb. 25. De bijgaven uit de grafkamer van de mastaba.

men op de oude, die nog eens worden omgewoeld, geplunderd en gehavend. De natuur heeft vrij spel op het aan zijn lot overgelaten terrein. Eeuwenlang heeft de wind-erosie vat op de resten van de bovenbouw der oude graven en een enkele regenbui doet een stortvloed ontstaan die meesleurt alles wat in zijn weg ligt en een laag grint en puin achter laat, waarop de wind dan weer een laag stuifzand deponiert. Een golf van plundering gaat

Afb. 26. De opgraving van veld 300.

door Egypte, wanneer in onze tijd de oudheden als zodanig waarde krijgen en de particuliere en museumcollecties worden gevormd. De laatste en totale „beroving” van de reeds geplunderde en van de nog ongestoorde graven vindt plaats, wanneer de moderne opgraver het terrein heeft uitgekozen, nu niet, om zich met de inhoud der graven te verrijken, maar om kennis te verwerven over een periode van de Egyptische geschiedenis. In het besef dat zijn werk definitief, onherhaalbaar en oncorrigeerbaar is, heeft hij de plicht om alle gegevens, die het veld kan bevaten, op het ogenblik van de opgraving zelf waar te nemen, te registreren om ze, later, te publiceren. Hij is als de chirurg die bij het ingrijpen in het menselijke lichaam geen fouten mag maken. Maakt de opgraver fouten, dan is daarmee weliswaar geen mensenleven gemoeid, maar wel is een brok kennis uit het

verleden onherroepelijk verloren gegaan. De archaeologie te velde heeft, evenals elke andere tak van wetenschap, een ontwikkeling moeten door-
maken om, met vallen en opstaan, te komen tot betere methoden, scherpere
waarnemingen en meer volledige en exacte publicaties. Dit geldt niet alleen
voor Egypte, maar waar ook ter wereld oudheidkundig bodemonderzoek
plaats vond en vindt. Het was daarbij onvermijdelijk, dat veel kennis is

Afb. 27. Veld 400. Op de achtergrond de Christelijke begraafplaats.

verloren gegaan, hoewel een rijkdom aan gegevens aan het licht is ge-
komen, die een stimulans is geweest om voort te gaan en tenslotte tot
het peil van de huidige opgravingstechniek heeft geleid, een techniek, die
ook op haar beurt in de toekomst weer zal worden verbeterd. Het is dan
ook niet juist om, zoals Sir Alan Gardiner onlangs in het *Journal of Egyptian
Archaeology* heeft gedaan, zonder meer de stelling te poneren dat „de
geschiedenis der opgravingen in Egypte, naast veel prachtig werk, bestaat
uit een vrijwel onafgebroken reeks van rampen”¹⁾. Men zou met deze

¹⁾ JEA 43 (1957), p. 10: “The history of excavation in Egypt presents, side by side with much splendid work, an almost continuous series of disasters”. Sir Alan vervolgt dan (terecht): “The greatest disaster of all is when the results have remained completely unpublished. But it is also a disaster when the publication is incomplete or inaccurate”. De lezers verwijs ik overigens naar het kostelijke artikel van Sir Mortimer Wheeler „What matters in Archaeology?” in *Antiquity*, No. 95, September 1950, pp. 122—130.

uitspraak vrede kunnen hebben, wanneer daaraan was toegevoegd, dat dit onvermijdelijk was, gezien de aard van de archaeologie te velde, en dat dit bovendien niet alleen voor Egypte, maar overal geldt.

Maar nu terug naar de analyse van het veld van Aboe-Roash. Het gemakkelijkst waren daar nog de graven uit het Oude Rijk terug te vinden. Dit zijn diepe, in de rots uitgehakte, schachten en aan de oppervlakte

Afb. 28. Ivoorbeslag, 8 × 4 cm, uit een graf van de eerste dynastie, met een voorstelling van de godin Hathor, geflankeerd door tekens van de god Min.

ziet men, boven de schacht, nog een kleine uitholling en de grond daar is wat zachter en zandiger. Bij graven uit de eerste dynastie is er echter geen schacht en een effen, harde, zand- en grintlaag bedekt het oude grafveld. Tussen het grint echter worden kleine splintertjes aardewerk gevonden. Gaat men daar dan ook graven, dan komt er spoedig een verkleuring aan het licht, ontstaan door de verpoeierde kleisteen waarmee het graf was opgebouwd en, verder gaande, treft men al spoedig in de zachtere grafgrond de eerste fragmenten van de inhoud van het graf aan, of zelfs de aan alle kanten rond-afgesleten scherf waarmee de oude grafrover zich een weg naar de dode heeft gekrabd.

Tenslotte zijn we dan tot het volgende resultaat gekomen: in de vlakten Zuiden en ten Oosten van het bergmassief van Aboe-Roash bevindt zich over de heuvels, de uitsteeksels van de rotsige ondergrond, verspreid, een grafveld uit het Oude Rijk, diepe schachten in de rots, met op de bodem in de zijwand een grafkamer uitgehakt, afgesloten door een muurtje. Het zijn arme graven, oorspronkelijk met een kleine mastaba van kleisteen als

bovenbouw. Ertussen bevinden zich enkele grotere en zo hebben wij dan ook een grote mastaba van steen blootgelegd (Afb. 22) waar zich in de „serdab” (afgesloten beeldenkamer) nog twee zitbeelden bevonden van de „opzichter van de schrijvers van de graanschuur, het hoofd van de arbeidersstad van de Westelijke afdeling, Nimaatre” (Afb. 23). Is hij de man geweest die leiding gehad heeft bij de bouw van de pyramide in

Afb. 29. Ovaal graf. Voor het gezicht van de dode ligt een palet van leisteen.

Aboe-Roash van Djedefre, de zoon en opvolger van Cheops? Nimaatre zelf troffen we in zijn ongestoorde grafkamer aan. Op de bodem van een 10 meter diepe schacht was in de zijwand een opening, afgesloten door een grote steen. Een nauw gangetje daarachter leidde naar een ruim vertrek en daar lag Nimaatre, gestrekt op de rug in een, geheel vergane, houten kist. Aan zijn voeteneinde lag een menigte miniatuur-vaatwerk uit albast en miniatuur-werktuigen van koper, terwijl voorts bladgoud en wat aardewerk werd aangetroffen (Afb. 24 en 25).

In de dalen tussen de heuvels, lang reeds opgevuld met zand en grint, ligt een uitgestrekt grafveld uit de late (Grieks-Romeinse) periode. Povere strekgraven, Oost-West georiënteerd, en vrijwel zonder bijgaven.

Langs de Oostelijke rand van de woestijn, op de grens van de huidige cultivatie, liggen groepen graven uit de eerste dynastie, gedeeltelijk zelfs

uit de tijd kort ervoor. Twee van die groepen zijn nu geheel opgegraven: veld 1957 bij de eerste campagne en veld 300 in dit jaar. Een derde, veld 400, gelegen tussen de beide eerstgenoemde, is nu grotendeels blootgelegd, terwijl de ligging van een vierde veld bekend is.

Tenslotte liggen tussen de archaische graven op veld 300, graven uit het vroege Middenrijk. Lange, smalle, houten kisten zijn hier dwars door

Afb. 30. Kistbegraaving in het zand. In de kist een albasten vaas, tegen de kist aardewerk.

de oude graven in een kuil in het zand gelegd. De dode ligt gestrekt op zijn rug met het hoofd naar het Noorden in de kist en heeft slechts een enkele keer iets in het graf meegekregen. Door het aardewerk en de vondst van een scarabee was het mogelijk deze graven in de 11e dynastie te dateren.

Zo is dus deze vlakte van Aboe-Roash als begraafplaats gebruikt omtrent de eerste dynastie (ong. 2900 v. C.), omtrent de vierde dynastie (ong. 2600 v. C.), in de elfde dynastie (ong. 2000 v. C.) en in de Grieks-Romeinse periode (omstreeks het begin onzer jaartelling). Daarna heeft men het veld met rust gelaten tot in de moderne tijd zowel de Mohammedanen als de Christenen van Aboe-Roash en omgeving hier een begraafplaats kregen toegewezen.

De grafvelden 300 (Afb. 26) en 400 (Afb. 27) waren zwaar geplunderd en beschadigd, veld 300 vooral ook door de aanleg van de graven van de

11e dynastie. Toch waren de vondsten rijker en gevarieerder dan die op grafveld 1957. Beide velden bevatten namelijk graven die ouder zijn dan die op veld 1957. Na de eerste helft van de eerste dynastie wordt de inhoud der graven armer en monotoner, een ontwikkeling die zich voortzet in de volgende dynastiën. In het begin vindt men een grote vormverscheidenheid in het vaatwerk, en variatie in het materiaal waarvan het

Afb. 31. Een geplunderd graf op veld 300.

stenen vaatwerk vervaardigd is. Tegen het einde van de eerste dynastie wordt het aardewerk steeds meer beperkt tot één klasse van kruiken en het materiaal van het stenen vaatwerk tot albast.

Op een vroege datering van veld 300 zelfs nog tot in het einde van de praedynastische periode, wees de vondst van beschilderde cilindervazen. Een kruik van Syrische afkomst duidde voorts op vroege handelsbetrekkingen tussen Egypte en het Syrisch-Palestijnse gebied. Naast de rijke vondsten aan aardewerk en stenen vaatwerk (Afb. 34) werden ook sieraden aangetroffen, vuurstenen en koperen werktuigen, leisteenpaletten, een fragment van een groot amulet van leisteen en prachtig ivoorsnijwerk, waaronder een paar toverstaven aan het einde uitgesneden in de vorm van de

Afb. 32. Een ongestoorde begraafing.

kop van een dier (Afb. 19, Frontispiece) en een kistje, gedeeltelijk van ivoor en met ivoorbeslag. Hierbij werd een unieke in relief uitgevoerde voorstelling gevonden van een kop van de godin Hathor, geflankeerd door twee tekens van de god Min (Afb. 28). De graven zelf waren ovale kuilen in de grond waarin de dode ligt al of niet in een houten kist (Afb. 29 en 30), soms beschermd door een muurtje van stenen of losse kleistenen

Afb. 33. Een ongestoord graf met magazijn op veld 400.

aan een of meer kanten. Dan ook treft men de vorm aan waarbij de wanden van de kuil met klei zijn aangesmeerd als een overgang tot het meer ontwikkelde type van het rechthoekige graf van kleistenen opgebouwd en met één (Afb. 31 en 32), twee (Afb. 33), drie of vijf vertrekken. De overdekking is van hout geweest, maar we treffen hier, als een van de oudste voorbeelden van het gebruik van steen in de architectuur, in enkele gevallen een dak van platte stenen platen aan. Grafveld 400 bood hetzelfde beeld als 300: de meeste graven waren geplunderd. Uit een van deze graven kwam echter de eerste inscriptie die wij in Aboe-Roash hebben gevonden: op een scherf van een cylindervaas was met inkt de naam geschreven van koning Hor-Aha, de eerste koning van de eerste dynastie. Door deze vondst

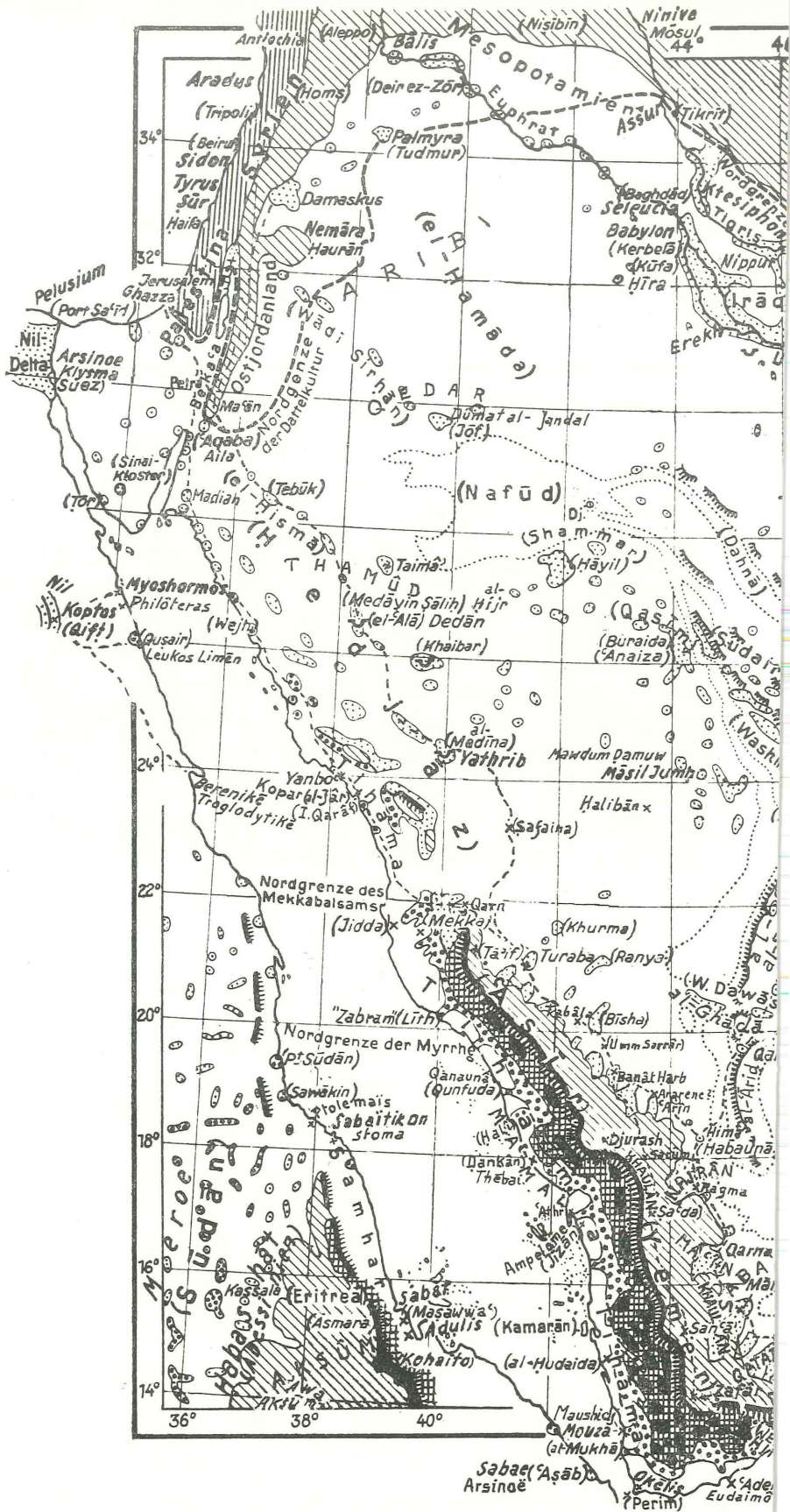
en door de vergelijking van het materiaal uit de drie velden 300, 400 en 1957 is er tekening gekomen in de chronologische opeenvolging. Veld 300 heeft de oudste graven en is nog voor het begin van de eerste dynastie in gebruik genomen. Veld 1957 is het jongste, terwijl 400 tussen beide in gelegen is. Gedeeltelijk gaan echter de drie velden parallel.

In de laatste jaren is door nieuwe methoden van onderzoek het probleem

Afb. 34. De inhoud van het graf van Afb. 33.

van de opeenvolging der praedynastische culturen en de verhouding van deze tot de dynastische beschaving opnieuw gesteld en dat van een vereniging van Boven- en Beneden-Egypte nog vóór de eerste dynastie weer actueel geworden. Het groeiende materiaal uit de grafvelden van Aboe-Roash, door een vergelijkend onderzoek met dat van andere velden in Egypte uit een overeenkomstige periode, tot de oplossing hiervan een bijdrage kunnen leveren.

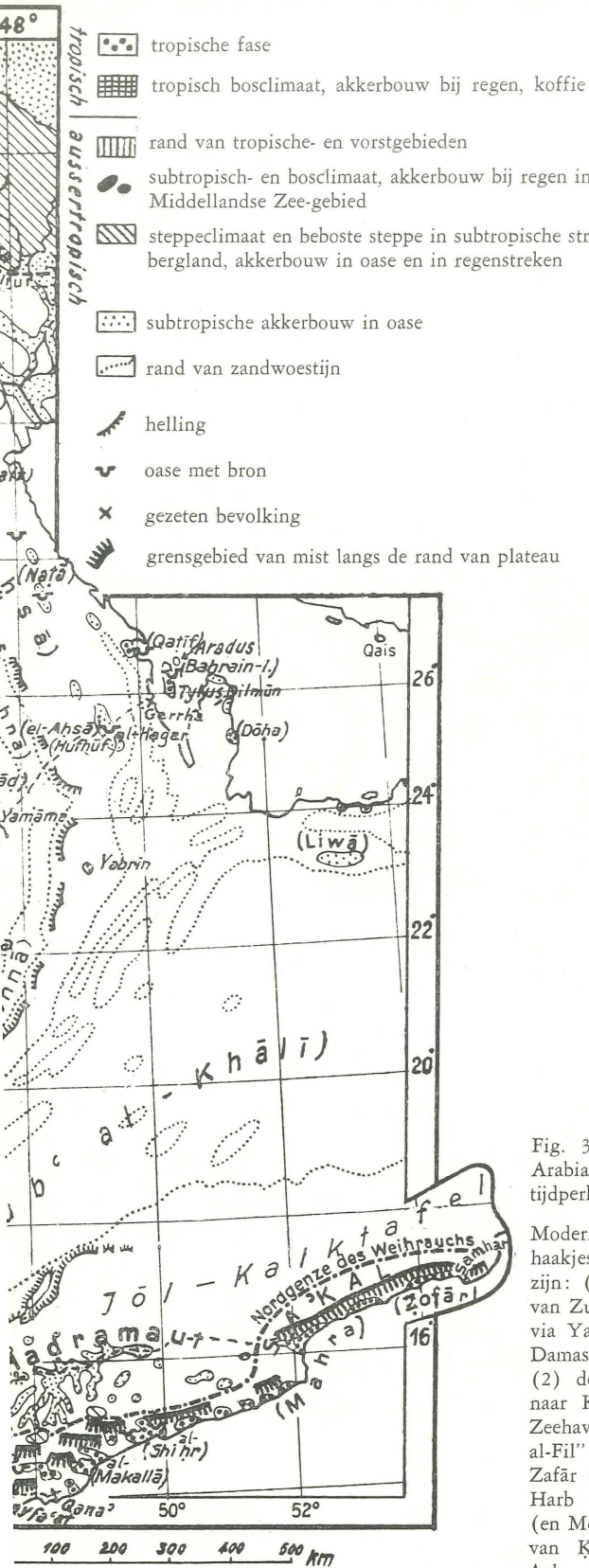

Fig. 35. De Rode Zee en Arabia in het prae-islamse tijdperk.

Moderne namen staan tussen haakjes. De gebroken lijnen zijn: (1) de wierookroutes van Zufar (Dufar) en Kana' via Yathrib naar Ghazza en Damascus en naar Gerrha, (2) de routes van de Nijl naar Koptos naar de Rode Zeehavens, (3) the "Darb al-Fil" (3e tot 7e eeuw) van Zafar en Şan^{ca} naar Banat Harb en Karn al-Manāzil (en Mekka), (4) de kustweg van Karn al-Manāzil naar Ayla.

VII—NOMADEN IN HET OUDE NABIJE OOSTEN

ZIE OOK FIG. 35 OP BLZ. 50 EN 51

Een technische reden is oorzaak dat midden in de Egyptologie een algemeen onderwerp wordt behandeld. De bijbehorende kaart (Fig. 35) moest namelijk in het midden van het nummer (bladzijden 50 en 51) worden afgedrukt. Dat wij deze en ook de Fig. 36 en 37 mogen afdrucken, tevens gebruik makend van de cliché's hiervan, is mogelijk dank zij de vriendelijke toestemming van Redactie en Uitgever van de nieuwe druk van de Encyclopaedie of Islam. Hun betuigen wij gaarne onze welgemeende dank, alsmede die van onze lezers.

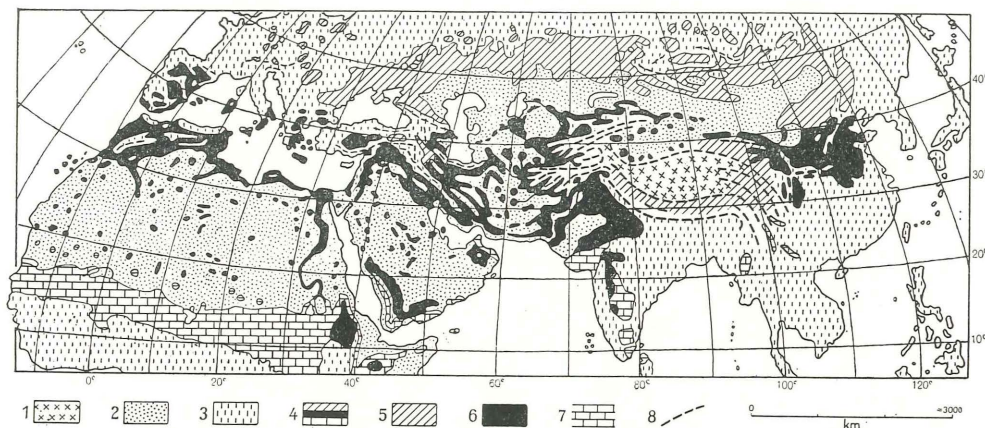

Fig. 36. Streken met oasen en steppen van de droge ceintuur van de Oude Wereld, ingedeeld naar de graad van de warmte: (1) woestijn in hoogland; (2) woestijn en halfwoestijn; (3) bos; (4) oasen, steppen en beboste steppen; (5) steppen met frisse zomer en koude winter; (6) oasen en steppen; (7) tropische steppen zonder vorst; (8) bergketens.

Deze zullen deze geste wel zeer waarderen, immers het onderwerp BADW, de oorsprong van de „Oosterling” in onze taal, bedoeïnen, staat sinds de dissertatie van Dr Kupper, „Le Nomadisme”, in de volle belangstelling; bovendien hebben wij slechts die wetenschap, waaraan de naam van het geslacht Ryckmans zo nauw is verbonden, in herinnering te brengen (zie Jaarbericht no 15, blz. 299 en vgg.) Verder staat de Encyclopaedie van de Islam niet altijd in de boekerij van ieder onzer belangstellenden. Daarbij komt nog dat alleen in de Engelse editie het gehele artikel BADW is afgedrukt (Deel I, fasc. 14, blz. 872-892), terwijl de parallelle Franse editie slechts de eerste twee delen geeft.

Laten wij eerst een overzicht van de samenstelling van het heel geven, met vermelding van de auteurs:

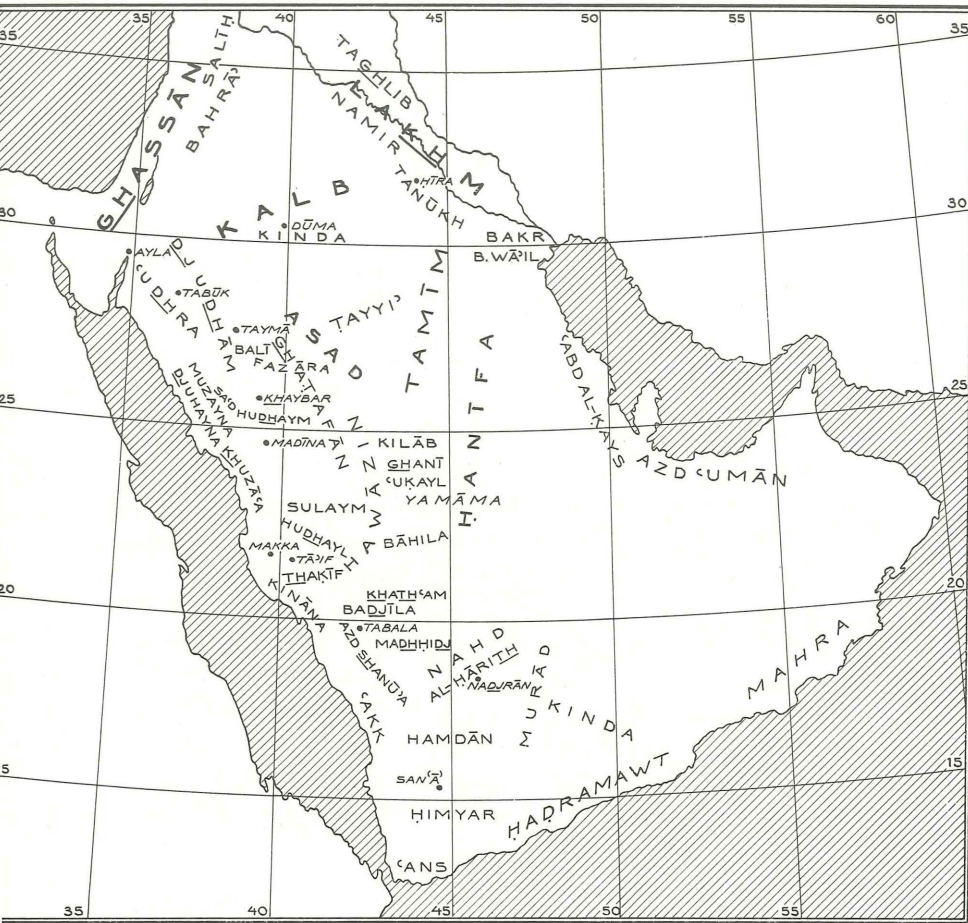

Fig. 37. De stammen in prae-islams Arabië.

I. Carleton S. Cook (algemene inleiding), coll. 872-874

II. The History of the Origin of Nomadism in its Geographical Aspect.

H. von Wissman en F. Kugmaul

(a) Geit- en schaapnomadisme, blz. 874-878, met Fig. 35 en 36¹).

(b) De nomade op de rug van het paard, blz. 878-880.

H. von Wissman

(c) Nomadisme van Bedoeïnen in Arabia, blz. 881-887

¹ In sommige streken worden deze nomaden „Aribi” genoemd, en niet bedoeïnen, welke term aan de kameelbezitters is gewijd.

- (d) Het verschijnen van kameelnomadisme in Noord-Afrika, blz. 887-889 ¹⁾.

W. Montgomery Watt

III. Pre-Islamic Arabia, blz. 889-892, met Fig. 37

- (a) Sources
 (b) History
 (c) Poetical Relationship
 (d) Moral outlook
 (e) Religion

Het belang van 't trefwoord springt door deze inhoudsopgave in het oog. Al te dikwijls spreken wij van het Oosten als stilstaand en verdragend. Reeds de indeling van II laat zien, dat er onderscheid dient te worden gemaakt naar aanleiding van het soort van de kudden die de nomaden vergezellen. Dit onderscheid is niet alleen door geografische omstandigheden bepaald, maar ook door historische; daarnaast (zie Fig. 36) leeft soms al te zeer de voorstelling van de ontwikkeling van nomade tot gezeten burger of boer. De auteur geeft echter meer dan een voorbeeld, hoe door economische noodzaak gedwongen, een bepaalde bevolkingsgroep weer de weg terug opgaat en tot een „zwervend” leven terugkeert. Dat ook een zucht hiertoe een rol kan spelen, blijkt uit een verhaal, mij door professor Vanden Berghe gedaan. De nomaden in Iran kregen onder de regering van de vorige sjah de order zich gezamenlijk in dorpen te vestigen. Zij gaven ook inderdaad gehoor aan deze opdracht, maar na de dood van hun vorst keerden zij tot hun vroegere staat terug, hun huizen en dorpen achterlatend.

Vanzelfsprekend trof hem in de eerste plaats het feit, hoe men ter plaatse de vorming van een tell of tepe kon waarnemen. Het zou zeer de moeite waard zijn met deze gegevens voor ogen ook nog eens de Oude Geschiedenis te bezien. Met de verwoesting der steden en dorpen, met het uiteenspatten van staten en het inlijven en deporteren van stammen en bevolkingen dient men rekening te houden; momenten van verandering genoeg om na te gaan of een later historisch verschijnsel ook in oudere tijden tot uiting komt.

Wij gebruiken deze gelegenheid nog te wijzen op het artikel AL-^cARAB, waarin A. Grohmann ook hun contact met Syrië en Mesopotamië geeft uit de periode van vóór het begin onzer jaartelling.

B. A. v. Pr.

¹⁾ Op het Oriëntalisten-Congres, München 1957, beantwoordde de referent Reinhard Walz, de vraag opgesloten in zijn titel „Gab es ein Esel-Nomadentum im Alten Orient?” bevestigend.

VIII—EEN DRAMA VAN MEER DAN DRIEDUIZEND JAAR GELEDEN

SOLEB, TWEEDE CAMPAGNE

Brieven uit de woestijn 4.

Er wordt nu een week of drie in de necropolis gegraven.

Zo las u reeds van een grafput, waarin zestig geraamtes te voorschijn waren gekomen. Maar toen dit werd geschreven, was de bodem van de schacht nog niet bereikt. Dit is intussen gebeurd.

Resultaat: in totaal de overblijfselen van 75 mensen.

Wij zijn dan ook benieuwd naar de omvang der grafkamer(s) en wat daar nog in is. De toegang ertoe is echter nog dicht.

In deze put werkte mevrouw Giorgini zelf, geholpen door enkele arbeiders. Zij deed het fijne werk, de werklui maakten de skeletten vrij en zorgden, dat de aarde naar boven werd gebracht, waarna de beenderen meestal spoedig volgden. De put bleek wel vijf meter diep te zijn en lengte en breedte bedragen ongeveer 2 bij 1 meter. Er was weinig plaats om te werken en dit om verschillende redenen. De put zat immers letterlijk volgepropt met menselijke overblijfselen. die bovendien veelal broos waren. Nu was de aarde rondom deze resten hard en meestal zelfs zeer hard. Met een mes moest deze dus worden losgepeuterd of weggesneden. Het heeft dan ook drie weken geduurd, voordat de bodem bereikt was. Een andere reden, die het werk bemoeilijkte was, dat er spoedig ook nog een ladder in de put geplaatst moest worden om de manden met aarde naar boven door te geven. Dit alles werd nog meer ingewikkeld gemaakt door de ligging der skeletten: een enkel stond rechtop, andere lagen plat, weer andere schuin. Soms was het dus onmogelijk, laag na laag af te werken. Hoewel natuurlijk afgewacht zal moeten worden wat de grafkamer(s) bevat(ten), is het duidelijk, dat de doden in deze put zijn terecht gekomen, toen de huid (of windsels?) er nog omzat, want anders zouden wij nooit de volledige skeletten hebben gevonden, maar slechts een hoop door elkaar gegooide beenderen.

Maar over het wat, wie, en waarom, tasten wij nog in het duister.

Daar een honderdtal arbeiders hier werkzaam zijn, spreekt het vanzelf, dat er op verschillende plaatsen in de necropool gegraven wordt. In een hoek ervan zijn een aantal graven vrijgelegd, waarin de dode in de bekende hurkende houding was bijgezet. Deze houding wordt het meest aannemelijk verklaard als een nabootsing van de embryonale toestand: de overledene is weer teruggekeerd in de schoot zijner moeder. Het was nog dui-

delijk te zien, dat men de dode met banden en windsels in deze houding had gebracht, bijvoorbeeld uit de ligging der tenen; overigens waren resten van deze banden tot nu toe bewaard.

Bij deze graven werd een skelet gevonden met één been en wel het linker. Nu was dit graf kennelijk ongeschonden. Waar was het rechterbeen? Onvindbaar. Maar toen het skelet was vrijgelegd, bleek dat de man voorover lag, als een zwemmer, terwijl de onderkant van het linkerbeen op de bodem van de kuil rustte. Tenslotte zou de rechter bovenarm de oplossing van het raadsel geven. Dit bot vertoonde namelijk duidelijk de beet van een krokodil. Blijkbaar moeten wij ons dus voorstellen, dat de man door krokodillen is aangevallen.

Tegen degene, die hem van rechts aanviel, heeft hij zich kennelijk te weer gesteld, maar heeft niet kunnen verhinderen, dat zijn linkerbeen (door een andere?) geheel werd afgerukt. Toen hulp opdaagde was het te laat. Men meende, dat hij dood was, maar in werkelijkheid lag de man in coma. Men heeft hem in deze toestand begraven en daarna is de stumper bijgekomen. In een vertwijfelde poging zich te bevrijden heeft hij zich omgedraaid, maar was toen aan het einde van zijn krachten. Niemand van zijn nabestaanden heeft vermoed, welk nieuw drama zich in de woestijn afspeelde.

December, 1958

JOZEF JANSSEN

IX—THE ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF EIN GEDI

The oasis of Ein Gedi is situated in the centre of the western coastal region of the Dead Sea, which forms the deepest geological depression on earth (—394 m) (Fig. 38). The wilderness of Ein Gedi stretches from here to the west on a plateau about 600 m above the level of the Dead Sea. This plateau ends near Ein Gedi in a steep descent forming a huge rock wall, with foothills falling to the east. Two perennial streams pass through the area, i.e. Naḥal David (Wadi Sudeir) and Naḥal ʿArugot (Wadi ʿAreija), the one in the north, and the other in the south. Together, these two streams have a water flow of more than 100 litres a second. The two springs, which are situated between the brooks at a height of about 200 m above the level of the Dead Sea, yield much less water, about six to seven litres a second each. There is some evidence there were more springs that in the past, which made irrigation possible in the higher region between the two streams and even south of Naḥal David. An agricultural village could subsist there in antiquity owing to the water of these springs, although the annual rainfall averages no more than 100 mm. The hot climate

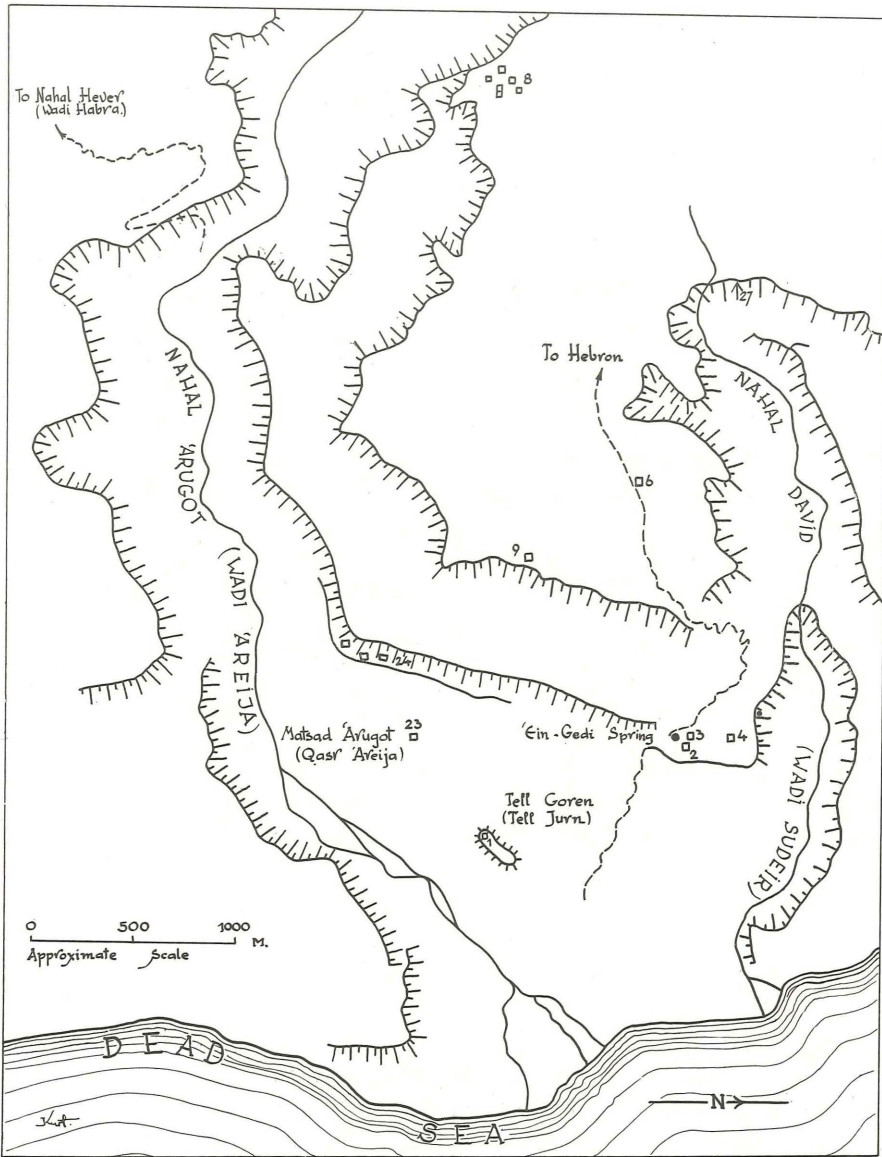

Fig. 38

of the oasis permits the growing of certain plants, as for instance the balsam tree, which was grown in Ein Gedi in the time of Second Temple and during the Roman-Byzantine period ¹⁾).

¹⁾ See below.

The difficulties of the approach to Ein Gedi were overcome in antiquity through the building of two paths, which twist and turn up to the desert plateau. One of these paths ran on the southern side of the Nahal ʿArugot valley, and the other, which is still in use, leads from the Ein Gedi spring to the summit of the hill in the west, to the plateau between the two streams, which is called Shakarat an-Najjar. The latter is earlier and more important, being the shortest way leading to Jerusalem.

In the Middle Ages the site was unknown to the western pilgrims, although there was then a small Arab settlement there. The pilgrims²⁾ did not come so far and described one of the mountains of the Desert of Judah as „Mount Ein Gedi“. Only in the early nineteenth century did the German explorer Seetzen³⁾ identify the oasis ʿAin Jidi with the biblical Ein Gedi. Since then the place has been visited by many explorers, as for instance Robinson⁴⁾, Tristram⁵⁾, de Saulcy⁶⁾, Conder and Kitchener⁷⁾, Abel⁸⁾, Albright⁹⁾, and others. However, none of them stayed for more than a day or two.

The archaeological exploration of Ein Gedi began only some years ago when Israeli expeditions embarked on a thorough survey of the site. In April 1949, Prof. B. Maisler-Mazar¹⁰⁾, heading an expedition of the Israel Exploration Society, spent 12 days in Ein Gedi. During their stay the party surveyed the area and also uncovered part of a Roman fortress on Tell Goren (Tell Jurn), which rises on the Ein Gedi plain (see Fig. 39). In March 1956 Dr. Y. Aharoni¹¹⁾ spent a week in Ein Gedi investigating some ruins and a few caves along the two wadis with a group of voluntary helpers. Following Dr. Aharoni the author of this paper undertook a survey of the place during a month and a half in 1956—1957 (on behalf of the three Israeli archaeological institutions).

This article will deal briefly and in chronological order with the results of the three above mentioned explorations.

²⁾ Anonymus, Fetelius, John of Wuerzburg, Burchard, Marino Sanuto, Felix Fabri, *Palestine Pilgrims' Text Society*, vols. V, VI, IX-XII.

³⁾ U. I. Seetzen, *Reisen durch Syrien, Palastina, etc.* II, Berlin, 1854, pp. 225 ff.

⁴⁾ E. Robinson, *Biblical Researches in Palastine* I, London, 1856, pp. 504 ff.

⁵⁾ H. B. Tristram, *The Land of Israel*, London, 1866, pp. 283-304.

⁶⁾ F. de Saulcy, *Voyage autour de la Mer Morte* I, Paris, 1853, pp. 183-5.

⁷⁾ *SWP, Memoirs* III, London, 1883, pp. 384, 387.

⁸⁾ F. M. Abel, *Une croisière autour de la Mer Morte*, Paris, 1911, pp. 131 ff.

⁹⁾ W. F. Albright, *BASOR* 18 (April 1925), pp. 14-15.

¹⁰⁾ B. Maisler-Mazar, *Bulletin of the Jewish Palestine Exploration Society* 15 (1940), pp. 25-28 (Hebrew).

¹¹⁾ To be published shortly in *BIES* 22 (Hebrew). I should like to thank Dr. Aharoni for his kind permission to read and to quote the manuscript.

The most ancient remains discovered in Ein Gedi belong to the Chalcolithic period. Prof. Stekelis found some Chalcolithic flint axes, and in 1957 the author found Chalcolithic potsherds on the floor of building No. 4, which had been earlier discovered by Dr. Aharoni. This building is situated on an elevated area 150 m north of the Ein Gedi spring, from where the view is splendid. Only the outlines of the building have been

Fig. 39. Tell Gorcu, looking east.
(Photo by courtesy of the Israel Exploration Society)

preserved; they include a large courtyard (20 × 30 m) enclosed by three rooms of different size, with a circle built of stone in the centre of the courtyard. As there were only few potsherds (Roman-Byzantine period) to be found on the surface, it was decided to make a sounding in one of the rooms. Here the floor was reached at a depth of 60 cm. Pottery typical of the Chalcolithic period was found, including cornets and incense stands (see Fig. 40), as well as flint flakes, animal bones, including the ancient species of domestic goat¹²), the horn of a deer, fresh water shells and sea shells (Mediterranean). This was probably a public building, but its character can be determined only after a more comprehensive excavation.

¹²) M. Stekelis, *BIES* 20 (1957), p. 105 (Hebrew).

Some cup-marks were discovered on rocks near the Ein Gedi spring, but their period is not clear.

Remains of the Bronze Age and the Early Iron Period have not yet been found in Ein Gedi. Remains of Iron II were discovered in three places. A settlement must have existed at that time in Tell Goren, for many potsherds of the period were found there. Prof. Mazar was the first to

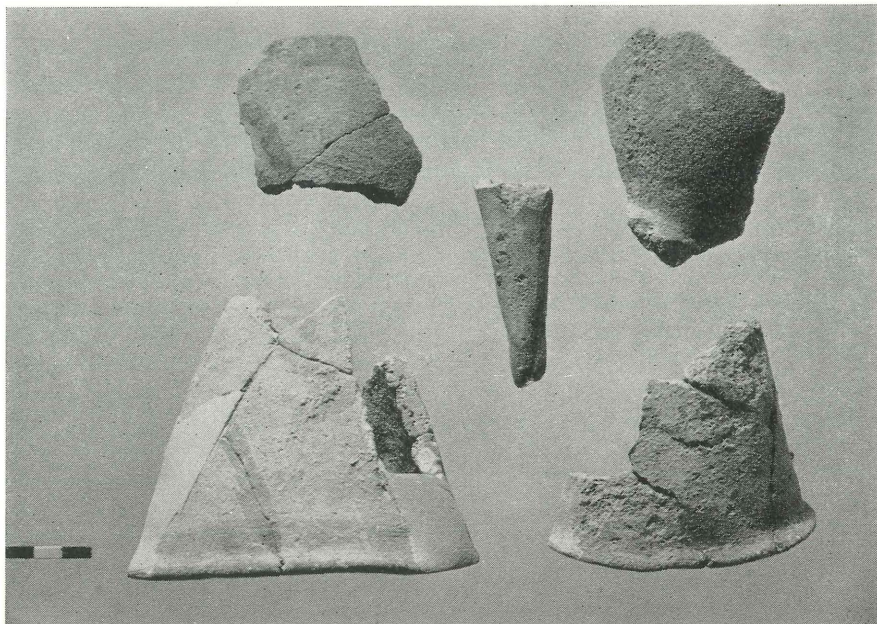

Fig. 40. Chalcolithic postherds from building No. 4.

(Copyright Department of Antiquities, Ministry of Education and Culture, State of Israel)

notice that Tell Goren is a natural hill, and not a tell in the archaeological sense. No buildings were found here and the inhabitants must have lived in temporary buildings (perhaps huts built of twigs). Only sherds testify to the occupation of the site.

Dr. Aharoni discovered two stone buildings, apparently fortified blockhouses, which protected the road leading from the Ein Gedi spring to the plateau above. One of the buildings consists of a tower standing in a courtyard surrounded by a circular wall (building No. 9). The other, near the Ein Gedi spring, is built in the form of a square 10×10 m (building No. 2). These blockhouses commanded a wide view, so that the approaching enemy could be seen from far away. The upper fort overlooks a large part of the Judean Desert as well as Ein Gedi itself and the Dead Sea.

The forts had a twofold purpose: a) to protect Ein Gedi from the incursions of desert nomads and b) to command a point which might serve as a possible bridgehead for an enemy invasion of Judah. This abundantly watered oasis served at least once as a rallying place for the enemy armies (II Chron. 20): "The children of Moab and the children of Amon, and with them others beside the Amonites" came in masses "from beyond the sea

Fig. 41. Ancient terraces.

(Copyright Department of Antiquities, Ministry of Education and Culture, State of Israel)

on this side of Syria (Wass. text: Aram = Edom), and, behold, they be in Hazazon-tamar, which is En-gedi".¹⁴) From here they ascended to fight Jehoshaphat, king of Judah.

Only a few sherds of Iron I, including a flask, were found in one of the caves some distance from Ein Gedi, on the steep slope above Nahal David (No. 27). The cave, the entrance to which is hidden, had not been

¹³) This species (*Capra hircus aegagrus*) has been found in the Neolithic levels at Jericho (T. E. Zeuner, PEQ, April 1955, pp. 70 ff.), and it already disappeared in prehistoric times from the ancient Middle East. The bones have been identified by S. Angress of the Zoological Department of the Hebrew University, Jerusalem.

¹⁴) The Biblical identification "Hazazon-tamar, which is En-gedi" presents a number of problems which cannot be dealt with in this article. In any case, in the Bible the intention appears to be Ein Gedi and not Tamar or Hazazon-tama, which is situated south-east of the Dead Sea.

visited since 1905, when a German engineer from Jerusalem, Sandel¹⁵), discovered it. Dr. Aharoni revisited the cave, and made a sounding which showed that most of the pottery belonged to the Herodian-Roman period, with a number of Israelite and Hellenistic sherds. He also found a small plastered water reservoir in the cave to which the water was led through a hole. There were also food remains including date- and olive-pits, pome-

Fig. 42. One of the reservoirs.
(Photo by courtesy of the Israel Exploration Society)

granate kind and barley. It may be assumed that from earliest times this cave served as a refuge for rebels, "and it is not impossible," says Dr. Aharoni, "that this is the famous cave, in which David and his men hid as reported in I Sam. 24."

Of the inhabitants of Ein Gedi during the Judean Monarchy we know only that they cultivated the camphire (hennah?): "My beloved is unto me as a cluster of camphire in the vineyards of En-gedi." (Song of Sol. 1 : 4).

Most of the remains found in Ein Gadi belong to later periods i.e. from the Hellenistic to the Byzantine. To this day there are traces which show that

¹⁵) M. Sandel, *ZDPV* XXX (1907), pp. 79 ff.

the place was a flourishing garden in the past. Remains of ancient cultivated fields are to be found not only in the plain, but also on the steep slopes, up to a height which could be irrigated by the downhill flow of the spring-water. A complicated system of canals led the water to the fields. There are also reservoirs for the storage of water. Stones cleared from the fields were used for fencing and for building terraces on the slopes. Terraces were well built and their traces are still visible even on the steepest slopes (see Fig. 41). The area of cultivated land stretching between Naḥal David and Naḥal Arugot, amounted in ancient times to nearly a thousand dunams and was often divided into small fields. The fields were watered either directly from one of the springs or rivers or from one of the 13 Ein Gedi cisterns (see Fig. 42). Ancient agriculture in Ein Gedi—not included in the author's survey—requires further study, but Prof. Mazar's opinion that a central body planned and built the irrigation system has already been confirmed.

Besides the remains of agricultural terraces and channels some building remains of the later periods are found in Ein Gedi. "Matsad Arugot" (Oaṣr ʔArija; see Fig. 43) consists of two rooms and a courtyard and differs from the usual Roman blockhouses in the Negeb and the Judean Desert. It must have served as a dwelling for the overseers of the fieldworkers and as a storeroom for agricultural produce rather than as a fort guarding the road leading to Ein Gedi. It may be assumed that this fortress was constructed some time during the Roman-Byzantine period.

Dr. Aharoni also discovered two groups of small houses. One is situated on a natural terrace at the foot of the south-eastern corner of the plateau. Here he found approximately 30 small rooms, clustered without any plan (No. 24). Some of the rooms were excavated, and a few vessels were found without any stratigraphical order, belonging to periods ranging from the Herodian to Byzantine times. A second group of houses was uncovered on the plateau itself at the edge of the steep descent to the Arugot river. In this group Dr. Arahoni found approximately 50 rooms dating to the Roman-Byzantine period. Perhaps these houses, which are fairly distant from the village, served as dwellings for a sect of hermits. This theory, however, does not solve the problem of group No. 24, which is situated near the village of Ein Gedi.

Some round buildings with a diameter of 4-5 m, probably watch towers, were also found in Ein Gedi. Two of these are situated on the northern side of Naḥal Arugot, the one attached to the group of houses No. 24, and the other close to the Ein Gedi spring (No. 3). Other defensive constructions of the Roman period include the fortress erected on Tell Goren (No. 1),

part of which was uncovered by Prof. Mazar, as well as building No. 6, on the plateau close to the Hebron-Jerusalem road. Building No. 6 (described by Dr. Aharoni) replaced in this period the Israelite fortress (No. 9). Security conditions during the Roman period were such that the building could be erected at the roadside. This building probably served as a stop-over for caravans arriving in Ein Gadi, because potsherds are strewn over

Fig. 43. Qaṣr ʿAreija, looking east.
(Photo by courtesy of the Israel Exploration Society)

a wide area extending westward. Apparently camels were here loaded with goods, brought up along the narrow steep path from Ein Gedi by donkeys.

The constructions described above may all have been public buildings. With the exception of group No. 24, they could not have served as living quarters¹⁶). Where then did the population live? They doubtlessly numbered many more than could have been housed in thirty small rooms. We therefore have to accept Prof. Mazar's opinion that the settlers must have built their temporary houses near their fields. This is also proved by the fact that sherds of various vessels and coins were found dispersed on the agricultural terraces.

¹⁶) In the author's opinion, Qaṣr ʿAreija may have served as living quarters for the officials appointed by the central government.

The many hundreds of coins found in Ein Gedi enable us to fix the periods of settlement there more exactly. Although most of the coins were found on the surface, the following statistical data may be used: Among 131 already identified coins 72 belong to the third and fourth centuries C.E., and 28 to the time of Alexander Jannaeus. The latter coins present a certain problem, for Hellenistic sherds found in Ein Gedi are relatively few. However, from the many late Roman coins and the large amount of late Roman pottery we may perhaps conclude that Ein Gedi reached the peak of its development in the third and fourth centuries C.E., when it was described by Eusebius as a "Large village of the Jews". At the time the area cultivated expanded to more than 1,000 dunams. The author was not able to distinguish between different stages in the development of the irrigation system, but Prof. Mazar thinks that the plastered reservoirs belong to the Roman-Byzantine period, i.e. to the time of Eusebius.

If we turn to literary sources of the time of the Second Temple and the Roman-Byzantine period, we find that three out of seven mention that the balsam trees grew in Ein Gedi. (Josephus Flavius, *Antiquities* IX, 7; *Bavli Shebat* XXVIa; Eusebius *Onomasticon* 16.86)¹⁷). This may be a proof that the balsam tree was cultivated in Ein Gedi at least from the time of Josephus Flavius onwards. As according to ancient sources, it was of great importance in international trade¹⁸), we may conclude that the development of Ein Gedi at that time was due particularly to the cultivation of this plant. The climate and soil conditions at Ein Gedi favour the growing of the balsam tree. The central government, which had a monopoly on the produce of this tree, must have had some influence on the growth of Ein Gedi, which must have been royal property at that time. This explains the construction of a centrally planned irrigation system.

The importance of Ein Gedi declined during the early Arab period. The pottery finds of this period show that the settlement was restricted to the centre of the plain, east of the Ein Gedi spring. To this period we have to assign the water mill, driven by the waters of the spring. At the end of the 15th century C.E., the village of Ein Gedi was still mentioned in the writings of Mujir ad-Din as situated on the border of the Hebron district, but it appears that after the Turkish conquest the village was abandoned, and from then on the place served only as a winter camp for the Beduins of the el-Rashaida tribe, who used it for growing cucumbers. In

¹⁷) The other four sources: Ben-Sira, XXIV, 13-14; Josephus, *Wars* III, 3, 5; *ibid.* IV, 7, 2; Plinius, *Historia Naturalis* V, 73.

¹⁸) An Economic Survey of Ancient Rome IV: F. M. Heichelheim, *Roman Syria*, Baltimore, 1935, p. 134, note 65.

1948 it was occupied by Israeli forces during the War of Liberation. Today a young Kibboutz has settled there, and many of the results of this survey are due to the assistance of the Kibbutz members. However, the survey is not completed. An archaeological expedition, headed by Dr. Aharoni, is to go to Ein Gedi in the near future, and it is hoped that the results of the coming survey may throw new light on the history of Ein Gedi and its surroundings.

Jerusalem, January 1958

JOSEPH NAVEH

X—HET VERDRAG VAN ESARHADDON

In de nummers van april 1955 en april 1958 is bericht over de prachtige ivoeren, gevonden bij de opgravingen van Nimroed, die sedert 1949 gestadig voortgang vinden. In het nummer van april 1956 zijn ivoeren en houten plaatjes om op te schrijven, gevonden bij dezelfde opgravingen, beschreven. Een van de interessantste vondsten is wel die, in 1955, van een van de grootste kleitabletten, ooit gevonden (45,8 × 30 cm), waarop een verdrag tussen de Assyrische koning Esarhaddon (681-669 v. Chr.) en een Medische stadsvorst, genaamd Ramataja van Oerakazaba(r), is geschreven. Dit verdrag, waarvan 674 regels bewaard zijn gebleven, is thans in extenso gepubliceerd door D. J. Wiseman in het laatste nummer van het tijdschrift *Iraq* (vol. XX, part 1).

In dit verdrag, afgesloten in mei 672, belooft Ramataja plechtig aan Esarhaddon, dat hij een getrouwe vazal zal zijn, ook na de dood van Esarhaddon, wanneer de kroonprins Assoerbanipal hem opgevolgd zal zijn. Deze belofte is gedetailleerd in 33 clausules, onder meer inhoudend, dat hij Assoerbanipal loyaal zal helpen en niet tegen hem op zal staan, dat hij zal helpen om Assoerbanipal koning van Assyrië te maken en (diens broer) Shamash-shoem-oekin (onder)koning van Babylonië, dat hij zich niet met opstandelingen zal verbinden, etc., en tenslotte, dat hij het verdrag niet zal veranderen of vernietigen, en dit alles bevestigt Ramataja onder ede. Daarna volgt een eindeloze reeks vervloekingen, die degene, die het verdrag schendt, zullen treffen, meest in de vorm van calamiteiten, maar ook onvriendelijkheden als de volgende: „Evenals een slang en een mongoose niet hetzelfde hol binnengaan en daar samen liggen, maar er alleen op bedacht zijn elkaars leven af te snijden, moge zo gij en Uw vrouwvolk slechts dezelfde kamer binnengaan met de intentie elkaars leven af te snijden”, „Moge men U behandelen als een vlieg (die gevangen is) in de hand, moge Uw vijand U verpletteren”, „zoals urine stinkt, moge zo gij rieken voor god, koning en de mensen”, „Evenals een worm (?), die in een mo-

lenrad kruipt, moge zo gij, Uw vrouwen, Uw zoons en dochters geen rust of slaap genieten". Aan het slot van de tekst staat de datum en de typering van het verdrag, waaruit duidelijk blijkt, dat het te maken heeft met de beschikkingen van Esarhaddon nopens de verdeling van zijn rijk na zijn dood tussen zijn zoons Assoerbanipal en Shamash-shoem-oekin; reeds nu liet hij een vorst in Elam trouw zweren aan de toekomstige koning van Assyrië, Assoerbanipal.

Tussen de tekst zijn drie fraaie zegels afgerold, één van de god Assoer uit de oud-Assyrische tijd (ca. 19de eeuw v. Chr.), een MiddelAssyrisch koningszegel en het zegel van koning Sinnacherib (Sanherib), Esarhaddon's vader.

Het verdarg is van een type, dat in grote lijnen reeds geruime tijd gangbaar was. Vooral bekend zijn de verdragen, door de Hittietische koningen in de tweede helft van het tweede millenium v. Chr. opgelegd aan hun vazallen, maar ook uit de tijd daarna zijn voorbeelden ervan bekend. Het in Nimroed gevonden verdrag is van bijzonder belang wegens de voorzieningen voor de troonsopvolging na de dood van Esarhaddon. Uit de beloften van Ramataja blijkt, welke moeilijkheden Esarhaddon voorzag; niet alleen opstanden van onderworpen volken, maar ook paleisrevoluties. Ieder weet hoe het tenslotte toch tot een felle strijd tussen de beide broers is gekomen, geëindigd met de dood van Shamash-shoem-oekin bij de val van Babylon in 648 v. Chr. Ook de Elamietische vorsten hebben hun woord niet gehouden; Assoerbanipal heeft vele jaren strijd met hen moeten voeren.

XI—DERDE DRUK VAN HET NEDERLANDSE GILGAMESJ-EPOS

Wie een exemplaar van de drie opeenvolgende edities van de vertaling van het Gilgamesj-epos bij de uitgever Paris te Amsterdam in 1941, 1952, en nu in December 1958 verschenen, naast elkaar legt, ziet ook aan de uiterlijke verschijning dat de tijd niet stil staat. Hiervan getuigt niet alleen het feit dat de uitgever telkens een andere uitvoering aan het werk heeft gegeven, ook verandering van letter, bladspiegel, opmaak der platen en stofomslag (vooral die van de laatste druk is te roemen) getuigen van de waarheid van de regel „nooit was «iets bestemd» om te duren", zoals de auteur hem aanvulde.

Maar ook bij hemzelf is geen stilstand te merken. Zijn achternaam werd van *Böhl* tot *de Liagre Böhl* en het onderschrift „Hoogleraar te Leiden" tot „Oud-hoogleraar te Leiden". Drie stadia van spelling van het Nederlands kan men bestuderen, de *n* (laten we hem maar naamvals-n noemen) is nu ook verdwenen, de toelichtingen tussen de tekst zijn nu cursief gedrukt. Wel-

licht mag in de komen druk nog de hinderlijke spatiëring in de tekst van het dichtwerk zelf verdwijnen.

Mag men dit alles misschien uiterlijkheden noemen, daarnaast is ook een innerlijke ontwikkeling waar te nemen. Deze wordt niet alleen bewezen doordat de tweede druk 160 bladzijden en deze nieuwe druk 192 bladzijden telt, terwijl het illustratie-materiaal is vermeerderd tot 24 afbeeldingen op 12 platen, maar men heeft nu en dan zelfs de indruk dat de auteur de „plant heeft bemachtigd, waardoor hij zijn jeugd herkrijgt”. Dit komt zowel in de tekst uit als in de toelichting. Dat hij dit verjongingskruid van zijn eigen leerlingen heeft gekregen, zal wel een extra reden tot dankbaarheid voor hem zijn. Voor de uitbreiding van de *Zesde Zang*, tweede gedeelte, kon hij immers gebruik maken van de studies en ontcijferingen van Dr R. Frankena, die in een vorig nummer van *Phoenix* over zijn opsporingen in Istanbul schreef.

De andere oud-leerling is Dr J. J. A. van Dijk, zur Zeit aan het Deutsche Archäologische Institut te Bagdad verbonden. In een naschrift (183-186) geeft deze zelf een vertaling van een oudbabylonisch fragment, in het Museum aldaar bewaard.

Deze derde druk is opgedragen aan de *Groupe Francois Thureau-Dangin* uit Parijs, die de door haar georganiseerde Zevende Rencontre der Assyriologen aan Gilgamesj wijdde. Moge het Professor de Liagre Böhl nog zijn gegeven, in een vierde druk alle nieuwe gegevens, ook die met betrekking tot de Sumerische Gilgamesj-liederen, in het verslag van de Rencontre te publiceren, nog eens te verwerken. De belangstelling van het Nederlandse publiek, zo kennelijk in deze 17 jaren tot uiting gekomen, zal onverslapt blijven.

De auteur noemt deze liederen een nationaal epos; gezien het feit dat nu bijna in iedere taal van deze tijd een vertaling is verschenen, zou men de term internationaal mogen gebruiken, of liever diep menselijk. Dit dichtwerk blijkt toch ook nog de mens van heden te boeien en te inspireren.

B. A. v. Pr.